

KS. MICHAŁ SADOWSKI*

WŁOCŁAWEK

Sara Leila Hussein, *Early Christian-Muslim Debate on the Unity of God. Three Christian Scholars and Their Engagement with Islamic Thought (9th Century C.E.)*, Brill: Leiden, Boston 2014, ss. 242.

DOI: <http://dx.doi.org/10.12775/TiCz.2016.013>

Sara Leila Hussein to młoda badaczka historii dialogu chrześcijańsko-muzułmańskiego. Prezentowana pozycja jest książkowym wydaniem jej pracy doktorskiej napisanej pod kierownictwem znanego brytyjskiego islamologa, profesora Davida Thomasa.

O jakości pracy czytelnik może wnioskować *a priori* w momencie wzięcia jej do ręki. Dostaje on bowiem książkę w solidnej, twardej okładce, firmowaną nazwą renomowanego wydawnictwa. Z kolei jej zawartość zachęca do lektury dobrze dobraną wielkością czcionki tekstu głównego, przypisów, jak i właściwą proporcją marginesów.

Praca doktor Hussein składa się z dwóch części, na które przypada sześć rozdziałów, bibliografia, indeksy cytatów z Biblii oraz Koranu, indeks osób, miejsc, a nadto niezwykle przydatny indeks rzeczowy.

* Ks. dr Michał Sadowski jest prefektem studiów w Wyższym Seminarium Duchownym we Włocławku oraz sekretarzem czasopisma wydziałowego „Teologia i Człowiek” (sadowski.edu@gmail.com).

Rozdział pierwszy otwiera część pierwszą pracy, która poświęcona jest trzem arabskojęzycznym teologom chrześcijańskim oraz ich pismom trynitarnym.

W pierwszym rozdziale autorka wyznaczyła sobie za zadanie narysowanie szerokiej panoramy historyczno-teologicznej chrześcijaństwa w kontekście arabskim. Odwołuje się tutaj do historii chrześcijaństwa pośród Arabów doby przedislamskiej, prowadzi czytelnika po mapie języków Bliskiego Wschodu oraz wskazuje na podstawowe źródła teologii trynitarniej działających tam Kościołów. W odniesieniu do opisywanych Kościołów (asyryjskiego, jakobickiego i melchickiego) powołuje się odpowiednio na Filoksena z Mabbug (†523) oraz Jana z Damaszku (675–754). W rozdziale tym autorka przedstawia także islamską teologię Boga rozwijaną przez teologów doby wczesnych Abbasydów. W tym miejscu należy wymienić takie prezentowane postaci, jak: jeden z najwcześniejszych uczonych mutazylickich, Abū al-Hudhayl (750–840), prekursor szkoły aszaryckiej, czy Ibn Kullāba (†855). Charakteryzuje tu także powszechną wówczas tzw. naukę *kalām* (*‘ilm al-kalām*). Interesującym podsumowaniem treści prezentowanych w niniejszym rozdziale jest przytoczenie muzułmańskiej krytyki wymierzonej pod adresem chrześcijańskiego dogmatu trynitarnego. Autorka przywołuje tutaj takich muzułmańskich myślicieli, jak: autor najwcześniejszej polemiki z chrześcijaństwem al-Qāsim ibn Ibrāhīm al-Rassī (785–860), Abū ‘Isā al-Warrāq (†864) czy wreszcie jeden z najbardziej znanych filozofów muzułmańskich Abū Yūsuf al-Kindī (800–870).

Drugi rozdział otwiera prezentacja chrześcijańskich autorów posługujących się językiem arabskim. Ukazana zostaje w nim sylwetka głównego przedstawiciela Kościoła melchickiego doby IX wieku, biskupa Harranu, Teodora Abū Qurry (750–830). Krótkie przedstawienie noty biograficznej, kontekstów historycznego i intelektualnego epoki oraz prezentacja prac teologa z zakresu dogmatu trynitarnego zostały następnie uzupełnione o kluczowe zagadnienia, które w pismach Abū Qurry zajmują szczególne miejsce. Chodzi tutaj o jego myśl dotyczącą relacji wiary do rozumu oraz prezentację chrześcijaństwa jako religii – w konfrontacji z islamem – prawdziwej. W takim kontekście dokonuje on wykładu chrześcijańskiej doktryny trynitarniej. Autorka przedstawia główne etapy w nauczaniu dogmatu trynitarnego w ujęciu biskupa Harranu. Powołuje

się ona na dowody skrypturystyczne, które następnie znajdują swoją racjonalizację w analogiach trynitarnych, a nadto są zaktualizowane w świetle toczącej się wówczas, na polu teologii muzułmańskiej, debaty dotyczącej natury Boskich atrybutów. Prezentacja teologii Teodora Abū Qurry jest podsumowana jego odpowiedziami na hipotetyczne pytania i zarzuty ze strony muzułmańskich adwersarzy. Teolog odnosi się w nich do zasady jedności działania trzech boskich hipostaz, wpisując się tym samym w nauczanie Ojców Kapadockich, co jednak nie zostało przez autorkę dostrzeżone. W zakończeniu Husseini przyznaje, że Abū Qurra nie zadbał o to, aby być dobrze zrozumianym przez swych ewentualnych muzułmańskich adwersarzy. Opinię taką opiera na fakcie, że teolog ten nie precyzuje rozumienia kluczowych dlań terminów, takich jak natura, osoba czy hipostaza. Kolejnym zarzutem jest jego silna argumentacja skrypturystyczna, która w kontekście muzułmańskiego zarzutu o fałszerstwo (*tahrīf*) Biblii staje się niewystarczająca. W opinii autorki poważnym problemem poznawczym jest także stosowanie analogii, czyli poszukiwanie podobieństwa Boga w stworzeniach, choć należy zauważyć, że tego typu porównania są obecne w samym Koranie. W świetle tych danych Abū Qurra to raczej teolog, którego pisma adresowane są w głównej mierze do chrześcijan, pozostający niejako na uboczu toczącego się wówczas teologicznego dialogu między chrześcijaństwem a islamem.

Kolejną ważną postacią prezentowaną w omawianej pracy jest uznany teolog, pisarz, apologeta należący do Kościoła jakobickiego (tradycja zachodniosyryjska), Abū Rā'ita al-Takrītī (755–835). Podobnie jak w przypadku Abū Qurry, autorka pokrótce nakreśla kontekst historyczny wspólnoty jakobickiej oraz jej kontekst intelektualny, w którym wskazuje ona na odmienną, w porównaniu do poprzednika, metodę argumentacji zastosowaną w prezentacji chrześcijańskiej doktryny trynitarnej. W związku z poruszaną tematyką doktor Husseini charakteryzuje dwa główne dzieła, w których Abū Rā'ita zawarł swoją wykładnię dogmatu trynitarnego. Zwraca ona uwagę na strukturę tych prac, które w znacznej mierze są kompozycją pytań zadawanych przez wyimaginowanego muzułmańskiego adwersarza i odpowiedzi udzielanych przez Abū Rā'itę. Teolog ten, w przeciwieństwie do biskupa Harranu, zagadnienie wyjaśnienia dogmatu trynitarnego opiera w głównej mierze na logice, przytaczając arystotelesowską naukę o rodzajach jedności, a także odwołując się do teorii imion

absolutnych i względnych. Styl prowadzenia dyskusji prezentowany przez Abū Rā'itę wskazuje na zastosowanie elementów dialektyki, co wówczas stanowiło standardową praktykę w ramach prowadzonej argumentacji i dyskusji *kalām*.

Czwarty rozdział pracy poświęcony jest prezentacji ostatniego z omawianych teologów chrześcijańskich tego okresu, Asyryjczyka (tradycja wschodniosyryjska) 'Ammāra al-Baṣrīego (†940). Uwzględniając wysoką pozycję, jaką Asyryjczycy cieszyli się w kręgach muzułmańskich, oraz ich znaczenie w przekazywaniu greckiej myśli filozoficznej arabskojęzycznemu odbiorcy, autorka słusznie zauważa, że al-Baṣrī miał największe szanse, spośród prezentowanych teologów, na zapoznanie się z ówczesną myślą. W jego prezentacji teologii Trójcy Świętej spotkać można odpowiedź na pytanie o to, co można w Bogu poznać, a nadto krytykę tych, którzy odmawiają Bogu atrybutów Słowa i Życia, wyjaśnienie zagadnienia Boskiej „jedyności i troistości” poza porządkiem liczbowym czy definicji osób Boskich jako *al-aqānīm*, zamiast używanego powszechnie terminu *khawāṣṣ*. Ważnym przykładem znajomości ówczesnej teologii muzułmańskiej jest, zdaniem autorki, jego zaangażowanie się w dyskusję dotyczącą Boskich atrybutów i podejmowanej próby opisanie dogmatu trynitarnego właśnie w tym nurcie.

Druga część książki doktor Husseini jest skupiona na analizie prezentowanych wcześniej tekstów i próbą odpowiedzi na pytanie o narzędzia arabskiej chrześcijańskiej apologetyki i polemiki oraz o zakres wykorzystania teologii muzułmańskiej przez myślicieli chrześcijańskich.

W rozdziale piątym wymienia analogie i metafory, które zawsze stanowiły nieodzowną część teologii chrześcijańskiej. W ramach ich omawiania autorka prezentuje kilka przykładów analogii trynitarnych, odwołując się do ich źródeł w spuściźnie greckich Ojców Kościoła. Dla komplementarności studium odwołuje się także do myśli muzułmańskiej, która wyraźnie odrzucała analogię i metaforę jako metody opisu rzeczywistości boskiej. Znaczącym narzędziem były także przytaczane w dyskusjach i apologiach dowody skrypturystyczne. Omawiając to zagadnienie, autorka przytacza różne teksty biblijne wykorzystywane w argumentacji dogmatu trynitarnego, a występujące w dziełach omawianych teologów arabskich. Godna uznania jest analiza omawianych autorów także pod kątem ich ustosunkowania się do zagadnienia *tahrīf*. Bardzo ważną częścią

omawianego, piątego rozdziału jest studium specjalistycznej terminologii. Autorka analizuje terminologię odnoszącą się zarówno do zagadnienia substancji, jak i hipostazy, gdzie należy wymienić odpowiednio takie terminy, jak: *jawhar*, *dhat*, *tabi'a*, *mahiyya*, *uqnum*, *qnum*, *shakhs*, *wajh* czy *sifat*.

W ostatnim, szóstym rozdziale czytelnik ma okazję dowiedzieć się o interesującym fakcie aplikacji teologii muzułmańskiej przez teologów chrześcijańskich. U Teodora Abū Qurry znajdujemy odwoływanie się do roli rozumu i intelektu w procesie poznawania Boga. Jest to zbieżne z tym, do czego nawiązywali wówczas muzułmańscy *mutakallimūn* (teologowie spekulatywni). Dla Abū Rā'ity ważnym punktem wyjścia jest silne podkreślenie jedności Boga, choć inaczej rozumianej niż u jego mutazylickich adwersarzy. Zbieżność z teologią muzułmańską jest także widoczna w użyciu konkretnych koranicznych sformułowań. W przypadku 'Ammāra al-Baṣṛiego można mówić o jego specyficznej wykładni teologii trynitarnej ujętej w ramach toczącej się wówczas dyskusji o naturze Boskich atrybutów.

W ramach podsumowania trzeba powiedzieć, że mimo iż książka Leili Husseini nie wyróżnia się niczym szczególnym na tle podobnych publikacji, to ma ona solidną podstawę tak merytoryczną, jak i metodyczną. Stanowić może cenną pomoc w studium różnic stylu uprawiania teologii chrześcijańskiej, jakie zachodziły pomiędzy przedstawicielami trzech głównych gałęzi bliskowschodniego chrześcijaństwa. Jest ona również ciekawą prezentacją swoistego novum, jakie charakteryzuje teologię chrześcijańską języka arabskiego, będącą także owocem międzyreligijnego dialogu z islamem.